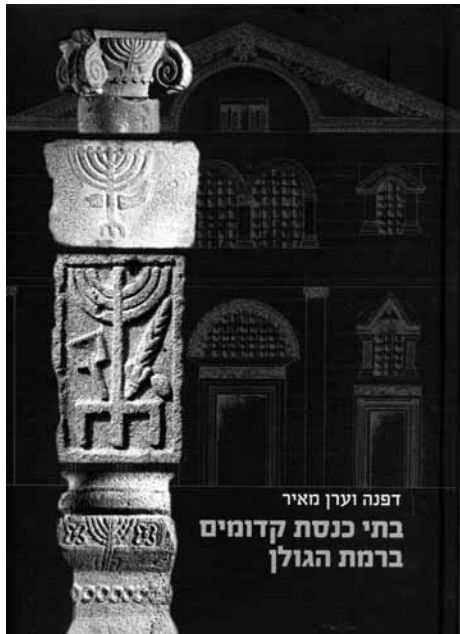

בתי הכנסת וההתיישבות היהודית בגולן ה'תחתון' בתקופות הרומית והביזנטית

דפנה וערן מאיר, בתי כנסת קדומים ברמת הגולן (ספריית דוד וימימה יסלזון, צפונות עבר: סדרת ספרים), ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ג, 164 עמ'

דפנה וערן מאיר
בתי כנסת קדומים
ברמת הגולן

אודותיהם. הספר פותח בסקירה קצרה של תולדות מוסד בית הכנסת, תפקידיו, מאפייניו האדריכליים ועולמו הדתי, ומוצגות כאן בעיקר מסקנות של חוקרים שעסקו בנושא, כמו ישראל ל' לוי. פרק קצר נוסף סוקר את תולדות ההתיישבות היהודית בגולן בימי הבית השני, המשנה והתלמוד – התיישבות שראשיתה בתקופה החשמונאית, שיאה בתקופות הרומית והביזנטית וסופה בתקופה המוסלמית הקדומה. פרק זה מבוסס על עבודותיהם של שני החוקרים הבולטים של נושא זה בעשורים האחרונים: צבי אורי מעוז וחיים בן-דוד. פרק מבוא נוסף מוקדש לתולדות המחקר של בתי הכנסת שבגולן. כבר בשלהי המאה התשע עשרה תיעדו חלוצי המחקר באזור, סר לורנס אוליפנט הסקוטי והמהנדס הגרמני גוטליב שומכר, שרידים של שישה בתי כנסת, והחוקרים הגרמנים היינריך

עד מלחמת ששת הימים היה הגולן חבל ארץ עלום מבחינה מחקרית, והיריעות על הארכאולוגיה ועל תולדות ההתיישבות במרחב זה היו מצומצמות ביותר. האזור נזכר רק לעתים רחוקות במקורות ההיסטוריים, ובשל ריחוקו וקשיי הגישה הגיעו אליו רק חוקרים מעטים, בדרך כלל לביקורים חטופים. לאחר המלחמה זכה האזור לתנופה מחקרית, ונערכו בו סקרים ארכאולוגיים רחבי היקף וחפירות בשורה של אתרים. מחקרים אלה העלו כי בשלהי העת העתיקה היה יישוב יהודי צפוף בחלקו המערבי של מרכז הגולן, אזור שנקרא בימי הבית השני הגולן התחתון.¹ שרידים של מבנים מונומנטליים שזוהו כבתי כנסת נמצאו בכשלושים אתרים במרחב שבין נחל גילבון בצפון לנחל סמך בדרום, חבל ארץ ששטחו סך הכול כ-200 קמ"ר. לשם השוואה בשטח של כ-300 קמ"ר בגליל התחתון המזרחי, מעברה השני של הכינרת, מוכרים שרידי בתי כנסת רק בחמישה עשר אתרים. ריכוז יוצא דופן זה הפתיע את עולם המחקר, שכן להוציא מקורות עמומים אחרים בספרות חז"ל, אין בידינו עדויות היסטוריות על התיישבות יהודית באזור זה לאחר ימי המרד הגדול.

עניינו של הספר שלפנינו הוא הצגה של בתי הכנסת שבגולן וסיכום עיקר המידע העדכני על

1 מלחמת היהודים ד, א, 2 (תרגום אולמן, עמ' 369).

מיקומם, השרידים בשטח והנחיות קצרות לסיוור במקום.

הספר הופק במתכונת אלבומית, ומלווה בשפע תמונות מרהיבות, תכניות, מפות מאירות עיניים וכמקובל בספרי הוצאת 'יד יצחק בן-צבי', הגרפיקה מוקפדת והתוצר הסופי שובה עין.

הספר אינו מתיימר לחדש בנושא מחקר בתי הכנסת שבגולן, ומטרתו לרכז ולהציג לפני קהל המתעניינים ואוהבי הארץ דוברי העברית את המידע הבסיסי ואת פרות המחקר העיקריים על אודות קבוצת מבנים מעניינת זו. מידע זה היה מפורז עד כה בעבודות דוקטור, בספרות מקצועית לועזית ובכתבי-עת מדעיים, וחלקו אף היה בגדר תורה שבעל-פה, שהילכה בקרב חוקרי השדה בגולן. המחברים ראויים לפיכך לכל שבח על המשימה שקיבלו עליהם ועל העבודה היפה והשימושית שהוציאו מתחת ידם. בשל אופיו של הספר, שפרט לפרקי המבוא הקצרים נושא אופי קטלוגי – אתר אתר וממצאיו, אין בו דיון שיטתי בכמה משאלות היסוד הנוגעות לבתי הכנסת שבגולן. חלקן זוכות בו לאזכור קצר, וחלקן אינן נזכרות כלל. במיוחד יש להצר על היעדר סקירה בסיסית של העיסור האדריכלי של בתי כנסת שבגולן, מרכיב שהוא אחד המאפיינים החשובים והבולטים של מבנים אלה. פריטים אדריכליים כגון כותרות, משקופים או תבליטים מוצגים אמנם מפעם לפעם בסקירות של האתרים השונים אך לא באופן מסודר וללא דיון שיטתי. ייתכן שהמחברים חשבו שבספר המיועד לקהל הרחב אין מקום לדקדוקי עניות ול'טרחנות' ארכאולוגית באשר לסגנון הכותרות, איכות הגילוף, עומק התבליטים וכדומה. אולם התעלמות זו מחמיצה מרכיב בסיסי בחקר בתי הכנסת שבגולן, מרכיב המאפשר גם לסווג את המבנים לקבוצות משנה נבדלות, והמסייע לתארכם. נושא זה נחקר בעבודות יסוד של מעוז ורוני עמיר, אשר הראו

קוהל וקרל וטצינגר מדדו וחפרו חלקית שניים מבתי הכנסת הללו בשנת 1905. בשנת 1933 גילה אליעזר ליפא סוקניק עוד בית כנסת. לאחר מלחמת ששת הימים זכה כאמור האזור לתנופה מחקרית, ומעל עשרים בתי כנסת נוספים התגלו בשורה של סקרים ארכאולוגיים: סקר החירום שערכו שמריה גוטמן וקרל אפשטיין מיד לאחר המלחמה; סקר הכפרים הסוריים הנטושים של קצין המטה לארכאולוגיה; סדנת בתי הכנסת העתיקים של צבי אילן ממכון אבשלום; עבודתם של מדריכי בתי ספר שדה שבגולן – 'גולן' בקצרין ו'קשת יהונתן' – וסקר הגולן של רשות העתיקות. בפרק זה ניכרת היכרותם הטובה של המחברים, שהם עצמם בני הגולן, עם אנשי השטח ועם תולדות המחקר באזור, ויש לשבחם על שהכניסו לספר מפרות המחקר של בני המקום. גם טביעות אצבעותיו של העורך המדעי, צבי אורי מעוז, שעוסק בחקר הגולן כארבעים שנה, ניכרות היטב בפרק זה, כמו לכל אורכו של הספר.

עיקרו של הספר מוקדש לסקירה של בתי הכנסת עצמם. המחברים ייחדו פרקים נפרדים לאחד עשר אתרים נבחרים, מתוכם שישה שנחשפו בחפירות ארכאולוגיות. כל פרק כולל את תולדות מחקר בית הכנסת; סקירה של החפירה/הגילוי, שרידי המבנה, תיארוכו, שלביו והממצאים האדריכליים העיקריים; דיון בסוגיות הרלוונטיות לבית הכנסת המתואר, כגון כיוון התפילה, פענוח כתובות או תבליט מעניין; ובחלק מן האתרים נדונים גם עניינים הנוגעים לאתר היישוב בכללותו, כגון מיקומו, זיהויו או ענפי הפרנסה שלו בעת העתיקה. הפרקים נחתמים כולם בהנחיות מפורטות לסיוור באתר: דרכי גישה, איתורו של בית הכנסת בשטח, מקום ריכוז הפריטים האדריכליים ואפילו מעיינות סמוכים שניתן לשכשך בהם. בפרק האחרון מרוכזים נתונים בסיסיים על בתי הכנסת שלא זכו לפירוט בפרקים הקודמים: תולדות מחקרם,

נחפר יחד עם בן-דוד).³ קביעתו של מעוז שכל בתי הכנסת שבגולן, גם אלה שלא נחפרו, שייכים למאות החמישית-השישית לסה"נ, מקובלת היום במחקר, וכך היא מוצגת גם במבוא לספר שלפנינו (עמ' 9, 21, 22).

תיארוך זה גרם במידה לא מבוטלת לשינוי המגמה שחל בדור האחרון במחקר על מצבם של יהודי ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית. אל מול התפיסה הקודמת, שהתבססה על המקורות ההיסטוריים, ושראתה בתקופה הביזנטית תקופת ירידה ליישוב היהודי בארץ-ישראל כתוצאה מלחץ דתי ופוליטי, נתפסת עתה תקופה זו כפרק זמן של פריחה ושגשוג גם ליהודים – כעדות בתי הכנסת המונומנטליים הרבים שבנו בגולן.⁴ מעניין שהפריחה של היישוב היהודי ניכרת דווקא בגולן התחתון, אזור שוליים מובהק הן מן הבחינה הגאוגרפית והכלכלית והן מבחינה חברתית, בשל ריחוקו ממרכזי ההנהגה היהודית והשלטון הנכרי. מנגד, בלבן של היישוב היהודי באותה עת, בגליל התחתון, חלה לדעתי דווקא ירידה יישובית חדה בראשית התקופה הביזנטית.⁵ אך האם אכן ניתן לקבוע מסמרות באשר לזמנם של כל בתי הכנסת

כי הבדלים בסגנון העיטור האדריכלי של בתי הכנסת בגולן משקפים הבדלים כרונולוגיים, וכי ניתן להיעזר לדוגמה בסגנון השונה של כותרות יוניות ככלי לתיארוך המבנה שבו הן משולבות.² בשורות הבאות ברצוני להציג מספר סוגיות התלויות ועומדות בחקר בתי הכנסת והיישוב היהודי בגולן בעת העתיקה, ושיש מקום להמשיך ללבנן. חלק מן הסוגיות נזכר בקצרה בספר שלפנינו אך כאמור אין בו דיונים מפורטים. להוציא את בית הכנסת בגמלא, שזמנו מימי הבית השני, בתי הכנסת בגולן נתפסים במחקר כקבוצה אחידה מפרק זמן מוגבל למדי. דן אורמן, שעסק רבות בחקר הגולן, הציע לתארך את בתי הכנסת הללו למאות השנייה-השלישית לסה"נ. לעומתו מעוז, שעבודת הדוקטור שלו עוסקת בבתי הכנסת שבגולן, קבע כי הם הוקמו במאות החמישית-השישית לסה"נ. התיארוך של מעוז התבסס על ניתוח סגנוני של הפריטים האדריכליים מבתי הכנסת שסקר ובעיקר על חמישה בתי כנסת שחפר, ושבהם נשען התיארוך גם על ממצא מטבעות וחרסים מתחת לרצפות: קצרין, עין נשוט, כנף, דביה ודיר עזיז (האחרון

ואחרים (עורכים), אדם ליד קשת רומית: קובץ מחקרים לכבוד פרופ' יורם צפריר, ירושלים תשס"ט, עמ' 14-28. לאור מסקנתם של החופרים שהכפר העתיק במירון ניטש סביב שלהי המאה הרביעית לסה"נ הם הציעו כי מקורה של הפריחה היישובית בגולן הביזנטי הוא באוכלוסייה יהודית שנדחקה מן הגליל לאזור השוליים של מורדות הגולן. ראו: E.M. Meyers, J.F. Strange & D.E. Groh, "The Meiron Excavation Project: Archeological Survey in Galilee and Golan, 1976", *BASOR*, 230 (1978), p. 22. המסקנה בדבר ירידה יישובית חריפה בגליל המזרחי בראשית התקופה הביזנטית זכתה לאחריה לחיזוק בתוצאות החפירות הנרחבות במגדלא, בבית ציידא ובח'רבת חמאם. עם זאת ראוי לציין כי יש החולקים על מסקנה זו. ראו: J. Magness, "Did Galilee Experience a Settlement Crisis in the Mid-Fourth Century?", L.I. Levine & D.R. Schwartz (eds.), *Jewish Identities in Antiquity: Studies in Memory of Menahem Stern*, Tübingen 2009, pp. 293-310

2 צ"א מעוז, בתי כנסת עתיקים בגולן: אמנות ואדריכלות, קצרין תשנ"ה; הנ"ל, 'סודות כרונולוגיים באמנות בתי הכנסת בגולן', קתדרה, 124 (תמוז תשס"ז), עמ' 51-64. ר' עמיר, 'הסגנון ככלי לתיארוך: תיארוך יחסי של בתי הכנסת בגולן', שם, עמ' 29-50.

3 ראוי להעיר כי השלב הראשון של בית הכנסת בקצרין תוארך על ידי מעוז עצמו לשלהי המאה הרביעית – ראשית המאה החמישית. ראו: צ"א מעוז, 'קצרין', אחא"ח, עמ' 1426. אולם בספר שלפנינו נראה שנמלך בדעתו ותיארכו למאה החמישית. ראו: עמ' 45, הערה 1.

4 ראו לדוגמה: L.I. Levine, "The Revolutionary Effects of Archaeology on the Study of Jewish History: The Case of the Ancient Synagogue", N.A. Silberman & D. Small (eds.), *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*, Sheffield 1997, pp. 166-189

5 ע' ליבנר, 'התיישבות ודמוגרפיה בגליל המזרחי בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית', ל' די סגני

בית הכנסת בדיר עזיז, מבט ממזרח
(באדיבות חיים בן־דוד)

מאחר של בית הכנסת? ושמה מסתתרים תחתיו שלבים קדומים של אותו בית כנסת? לדוגמה ברוב בתי הכנסת שנחפרו בגליל נמצא שהיו מספר שלבים, ובחלקם הוכח שהמבנים עמדו מאות שנים ועברו שיפוצים יסודיים במרוצת הדורות.

בהקשר זה יש להצביע על חיסרון בולט במחקר בתי הכנסת בגולן, והוא היעדרם של דו־חות חפירה סופיים ומפורטים. בהיעדר פרסום סטרטיגרפי הכולל תכניות, חתכים, ארכיטקטורה, עיטור אדריכלי ופירוט של הממצא הקטן ומיקומו המדויק בחפירה (כלי חרס, נרות, מטבעות וכדומה), לא ניתן להעריך את החפירה ואת מסקנותיה הכרונולוגיות.⁸

בגולן על סמך המבנים שנחפרו ועל סמך ניתוח סגנוני של הפריטים האדריכליים מבתי הכנסת שלא נחפרו? התשובה על כך אינה פשוטה כפי שנדמה וכפי שמוצג בספר. לדוגמה שורה של בתי כנסת שמעוז תיארך מבחינה סגנונית למאה החמישית, תיארכה עמיר, גם כן מבחינה סגנונית, למאה הרביעית (ראוי לציין כי כמו מעוז, עמיר כתבה את עבודת המחקר שלה בהנחיית גדעון פרסטר).⁶ דוגמה נוספת היא בית הכנסת באֶם אלקנאטר, שמעוז תיארך מבחינה סגנונית לסוף המאה החמישית. לאחרונה חפרו בן־דוד, יהושע דריי ואילנה גונן מבנה זה ותיארכו אותו על סמך אלפי מטבעות שנמצאו מתחת לרצפתו למחצית השנייה של המאה השישית.⁷ אם כן תיארוך סגנוני של פריטים אדריכליים אינו נחרץ וכה מצומצם כרונולוגית כפי שסוברים חוקרים דוגמת מעוז. יתרה מזו, גם אם פריטים אדריכליים מבית כנסת שלא נחפר מתוארכים על פי סגנונם למאות החמישית- השישית, מי יתקע לירינו שאין אלה פריטים משלב

6 עמיר (לעיל, הערה 2), עמ' 37.
7 י' דריי, א' גונן וח' בן־דוד, 'בית הכנסת של אם הקשתות', עת־מול, 222 (אייר תשע"ב), עמ' 14.
8 להוציא את בית הכנסת מימי הבית השני בגמלא, רק בית הכנסת בעין נשוט פורסם סופית. ראו: Z.U. Ma'oz, *En Nashut: The Art and Architecture of a Synagogue in the Golan*, Qazrin 2010

שרידי בתי כנסת, ומנגד כמעט בכל האתרים שבהם נמשכה האחיזה אל תוך התקופה הביזנטית נתגלו שרידים כאלה.¹¹ עובדה זו כשלעצמה אינה מלמדת שכל בתי הכנסת בגולן הם ביזנטיים, שכן התברר גם שכל האתרים הביזנטיים היו מיושבים כבר מן התקופה הרומית, רובם ברציפות עוד מן התקופה הרומית הקדומה וחלקם מן התקופה הרומית התיכונה או המאוחרת.

למרות עבודתו של בן־דוד, נראה ששאלת הפער היישובי טרם הוכרעה ועדיין המאזניים מעוינים, שכן התאוריה של מעוז שבה וזוכרת לעתים תקופות במחקר (כמו בספר שלפנינו, עמ' 11-13). הקוראים ודאי תוהים כיצד ייתכן שאחרי קרוב לחמישים שנות מחקר ישראלי חוקרים אינם מצליחים להגיע לתמימות דעים בשאלה הפשוטה אם התקיימו יישובים בגולן התחתון במאות השנים שבין המרד הגדול לתקופה הביזנטית. הסיבה לכך נעוצה בגישה הספקנית של חוקרים אחדים לממצאי סקרים ארכאולוגיים ויותר מכך בחיסרון גדול הקיים במחקר הגולן בתקופות הנדונות – היעדר חפירות נרחבות ויסודיות של כפרים ואזורי מגורים. למעשה פרט לגמלא כמעט בכל האתרים באזור הצטמצמו החפירות לבית הכנסת עצמו, וזה נותר תלוש מהקשרו, ועל כן אי אפשר לבחון שאלות מהותיות ובראשן השאלה באיזה שלב בחיי היישוב נבנה המבנה הציבורי.¹² האם היישוב התקיים במקום מאות שנים, ורק בתקופה הביזנטית החליטו התושבים להקים בית כנסת מונומנטלי, כפי שמשמע מתוצאות הסקר של בן־דוד? או האם נוסד הכפר רק בתקופה הביזנטית, וכבר עם ייסודו נבנה בית הכנסת, כפי שסבור מעוז? קשה

אם נקבל את דעתו של מעוז שכל בתי הכנסת בגולן נבנו במאות החמישית-השישית, מתעוררת מאליה השאלה להיכן נעלמו בתי הכנסת מן המאות השלישית-הרביעית לסה"נ. חפירות בגליל, מצדה השני של הכינרת, הראו שבמאות אלה כבר היו בכפרים רבים בתי כנסת מונומנטליים, ומדוע זה נפקד מקומם בכפרי הגולן? שאלה זו כרוכה בסוגיה אחרת הנתונה במחלוקת מחקרית קרוב לעשרים שנה: האם היה בגולן פער יישובי של מאות שנים לאחר המרד הגדול? לדעת מעוז האזור היה מיושב ביהודים בימי הבית השני, אולם לאחר נפילת גמלא ננטש כולו, ורק לאחר כ-300 שנה התחדשה ההתיישבות באזור, על ידי אוכלוסייה יהודית שהיגרה מן הגליל, הקימה כפרים והחלה לבנות בתי כנסת. לדידו אין אפוא מקום לשאלה היכן בתי הכנסת מן המאות השלישית-הרביעית, שכן לא הייתה כלל התיישבות באזור באותה התקופה.⁹ סקר שערך בן־דוד התחתון, ושהתבסס על איסוף נרחב של חרסים מתוארכים היטב מכל האתרים באזור, הביא אותו לשרטט תמונה יישובית שונה בתכלית. על פי תמונה זו גמלא הייתה האתר היחיד שננטש בעקבות המרד הגדול, ואילו בכל יתר האתרים שהיו מיושבים בתקופה הרומית הקדומה נמשכה ההתיישבות בתקופה הרומית התיכונה (המאות השנייה-השלישית) והמאוחרת (המאות השלישית-הרביעית), ובחלקם נמשכה ההתיישבות אל תוך התקופה הביזנטית.¹⁰ בחינת סוגיית בתי הכנסת לאור תוצאות הסקר העלתה תמונה מעניינת: בכל האתרים שהיו מיושבים בתקופה הרומית התיכונה והמאוחרת אך ננטשו לפני התקופה הביזנטית לא נתגלו

11 ח' בן־דוד, 'תרומת הסקר הקרמי לתיארוך בתי הכנסת המונומנטליים בגולן', קתדרה, 124 (תמוז תשס"ז), עמ' 13-27.

12 בתי מגורים אחדים נחפרו בקצרין ובכנף, אך לא פורסמו מעולם.

9 צ"א מעוז, רמת הגולן בעת העתיקה: מחקר בגיאוגרפיה היסטורית, קצרין תשמ"ו, עמ' 94-101.

10 ח' בן־דוד, הישוב היהודי בגולן בתקופת המשנה והתלמוד לאור ממצאי הסקר הארכיאולוגי בגולן התחתון, קצרין תשס"ו, עמ' 179-184.

להשתחרר מן הרושם שדעתו של מעוז בדבר הפער היישובי מושפעת מן העובדה שחפירותיו התרכזו בבתי הכנסת עצמם, וכיוון שהללו מתוארכים לתקופה הביזנטית הוא לא נתקל בחפירותיו בשרידים מן התקופה הרומית. מנגד, לפתחו של בן־דוד ניצבת השאלה היכן שרידי בתי הכנסת מן התקופה הרומית.

חפירה של אזורים מגורים בכפר ושל רצועה רחבה מסביב לבית הכנסת הכרחית לא רק כדי לעמוד על תולדות ההתיישבות באתר אלא גם כדי להבין לאשורם את תולדותיו ושלביו של המבנה הציבורי עצמו. דוגמה טובה לעניין זה עלתה לאח־רונה בחפירתנו בבית הכנסת מן הטיפוס ה'גלילי' שכח־רבת ואדי חמאם בגליל התחתון. כבר מראשית החפירה התגלו במבנה פריטים אדריכליים שללא ספק שובצו בו בשימוש משני, ושמקורם במבנה קדום יותר (לדוגמה כותרות עמודים שנמצאו מתחת לספסלים). רק בעקבות חפירה אינטנסיווית מתחת למפלס הרצפה, ולאחר שהחפירה התרחבה לרצועה שמסביב, ניתן היה להבין את המבנה לאשורו ולהוכיח שלבית הכנסת היו שני שלבים ברורים – הראשון מן המחצית הראשונה של המאה השלישית, והשני משלהי אותה המאה. יתרה מזו, מעבר לקיר המערבי נתגלתה שורת חדרים של מבנה רומי קדום, שנאטמה בעת בנייתו של בית הכנסת

ה'גלילי'. רוב המבנה הקדום פורק כאשר נבנה בית הכנסת ה'גלילי', אך די במה שהשתמר כדי ללמד כי מדובר בירכתיים של מבנה ציבור, והדעת נותנת שמדובר בבית כנסת מימי הבית השני.¹³ יש להדגיש כי אילולי החפירה הנרחבת מחוץ למבנה והחפירה האינטנסיווית מתחת למפלס הרצפה, כל שהיה בידינו הוא מבנה משלהי המאה השלישית ופריטים אדריכליים בשימוש משני שמקורם לא ברור.

ראוי לציין כי בשני אתרים בגולן אכן התגלו רמזים לשרידים של מבנים מונומנטליים שקדמו לבתי הכנסת, אלא שמיקומם או זיהוים של הללו אינו ברור. מתחת לרצפת בית הכנסת בדיר עזיז שתוארך למאה השישית נמצאו רעפי חרס וטיח קירות צבעוני האופייניים בדרך כלל למבני ציבור ולא למבני מגורים. במקביל לקיר הדרומי נחשפו שרידים של ספק קיר רחב ספק במה, ובתוכם נמצאו גנוזים פריטים אדריכליים ובהם שרידי קשת מרשימה. קשת זו הייתה כנראה במקור חלק מאדיקולה של ארון קודש אולם בלי ספק לא של בית הכנסת הנוכחי.¹⁴ הקשת מעוטרת בכתובת ביוונית המזכירה את יודנוס (יהודה) ועוזיו הסתת, והכוללת תאריך. לאה די סגני פענחה את הכתובת, ולדבריה התאריך מציין מניין שנים לחורבן הבית ויש לתארך את הכתובת לאמצע המאה

13 שניים מן החדרים שנאטמו בנויים אבנים מהוקצעות ולהם רצפת טיח. אחד מהם מוקף ספסלי אבן נמוכים, ותכניתו מזכירה את זו של החדר הצדדי בבית הכנסת של גמלא ששמריה גוטמן כינה 'חדר הלימוד' (חדר צדדי מוקף ספסלים נמוכים נתגלה לאחרונה גם בבית הכנסת מימי הבית השני שנחשף במגדלא הסמוכה). קירותיו של החדר השני מכוסים טיח לבן איכותי, ונגטיבים בטיח הקירות והרצפה מלמדים שגם בחדר זה היו במקור ספסלים לאורך הקירות. בכורות הבדיקה שנחפרו אל תוך משטח הטרסה, מתחת לרצפת בית הכנסת ה'גלילי', נמצאה כמות גדולה של שברי טיח קירות צבוע בטכניקת סקו (צביעה על טיח יבש). דגמי העיטור אופייניים למאה הראשונה לסה"נ, וכמותם

נתגלו על קירות בית הכנסת במגדלא שנוכר לעיל. בכורות הבדיקה נמצאו גם שברי סטוקו של עמודים דוריים מחורצים (flutings) האופייניים לימי הבית השני. נראה שבמסגרת עבודות שנעשו בטרסה לקראת הקמת בית הכנסת ה'גלילי' השתמשו למילוי ולפילוס בשרידים מן המבנה הציבורי הקדום שעמד במקום. מבנה הציבור היחיד שניתן להעלות על הדעת בכפר יהודי מימי הבית השני הוא בית כנסת, והזיקה לבתי הכנסת של מגדלא וגמלא מחזקת דעה זו.

14 צ"א מעוז, 'הגניזה בבית הכנסת בדיר עזיז שבגולן', ע' גור־דמון, מטמונים וגניזות כפרשיות בהיסטוריה (קטלוג תערוכה), חיפה תשע"ג, עמ' 67-69.

פריטים אדריכליים
וספסלים בפנינת
בית הכנסת
במג'דוליה
(באדיבות מיכאל אזבנד)

נטור, התגלה מבנה ציבורי גדול מן התקופה הרומית שעל פי כל הסימנים היה בית כנסת: המבנה המוארך הוא כציר צפון-דרום, הוא בנוי גזית, גג הרעפים נתמך על ידי טורי עמודים, ולאורך הקירות יש ספסלי ישיבה. התיארוך המדויק

הרביעית.¹⁵ מקומו של המבנה שפריטים אלה היו שייכים לו אינו ידוע. במרכז בית הכנסת באם אלקנאטר, כ-70 ס"מ מתחת לרצפה, נמצאו באתרם שורה של גדמי עמודים בקו צפון-דרום ושירידי רצפה קדומה שהיו שייכים למבנה מפואר קדום יותר. מבנה זה מתוארך למאה השלישית לסה"נ אך מהותו המדויקת טרם התבררה.¹⁶

15 L. Di Segni, 'The Use of Chronological System in 6th-8th Centuries Palestine', *Aram*, 18-19 (2006), pp. 123-124

16 ראו לעת עתה את סקירות עונות החפירה 2007 ו-2010 באתר החפירה במרשתת www.yeshuat.com

בשנתיים שחלפו מאז שנשלחה סקירה זו למערכת 'קתדרה' נפל דבר בגולן. בחפירתו של ד"ר מיכאל אזבנד בכפר מג'דוליה, הסמוך לקיבוץ

מעניין ושימושי זה, שהוא גם סיכום מחקרי וגם ספר טיולים. הספר כתוב בלשון קולחת ומרתקת, ולכן הוא נגיש לקהל הרחב של מדריכים ואוהבי הארץ. ניכר שהושקעה עבודה רבה באיסוף החומר מפרסומים שונים ומשונים, מארכיונים, ומתורה שבעל-פה של אנשי השרדה, ואילולי עבודה זו חלק מן המידע היה עלול להיעלם בתהומות הנשייה. הספר מעלה על נס את פועלם ואת הישגיהם המרשימים של חוקרי הגולן, במיוחד אלו בני הדור האחרון. אך כפי שהראיתי לעיל, גם לדור הבא של חוקרי הגולן נותרה בקעה להתגדר בה – סוגיות שעדיין ממתינות לפתרונן, אם בעזרת מעדר החופרים ואם בפרסום סופי של חפירות עבר.

של הקמתו טרם נקבע – כנראה במאה השנייה או השלישית לסה"נ. מכל מקום הממצאים מלמדים שבאמצע המאה הרביעית כבר היה המבנה נטוש.¹⁷ נראה שיש בכוחו של המבנה במג'דוליה לשפוך אור על תעלומת היעדרם של כתי כנסת מן התקופה הרומית בגולן עד כה. התברר שהכפר כולו ניטש בסוף התקופה הרומית, ושאין בו כלל שכבה ביוזנטית. שלא כאתרים אחרים, שהפעילות הרבה ושרידי הבנייה מן התקופה הביזנטית טשטשו בהם את השרידים הקודמים, שפר גורלו של המבנה במג'דוליה והוא השתמר בזכות היעדר פעילות ביוזנטית באתר. לסיכום, דפנה וערן מאיר ראויים לשבח על שהעמידו לרשות הציבור הרחב אלבום אסתטי,